

ATATÜRK DÖNEMİ SAĞLIK POLİTİKASI

Muhittin GÜL*

Cumhuriyet tarihinin «Atatürk Dönemi» olarak adlandırılan 1920-38 yılları, her alanda olduğu gibi sağlık alanında da ileri bir düzeye ulaşma çabalarının başlatıldığı ve sürdürüldüğü yıllar olmuştur. Özellikle ilk yıllarda ülkenin kalkınma sorunları vardı. Bu kalkınma sürecinde ekonomi, eğitim gibi alanların yanında sağlık da büyük ağırlıklı olarak gündemde idi. Sağlık sorunlarının yanında, bu alandaki bilimin bulguları yeterince bilinemiyordu. Yeteri kadar parasal kaynak ve teknisyen kadroları yoktu. İlaç sanayiî olmadığı için, dışa bağımlılık bu sektördeki gelişmelere de ana sorunu oluşturuyordu.

Cumhuriyet Türkiye'si, özellikle birbiriyle yakından ilişkili olan ekonomi, eğitim ve sağlık başta olmak üzere bir çok alanda başarı kazanmak zorundaydı. Başarının kazanılabilmesi için başta sağlıklı insan gücüne ihtiyaç vardı. Bunun bilincinde olan Atatürk, sağlık hizmetlerinin Batılı ve çağdaş anlamda bir devlet görevi olarak ele alınmasını istiyordu. Atatürk ve kadrosu, dönemin sağlık politikasını örerken, boyutları geniş tutmuş ve gerçekçi yaklaşımlar içinde olmuşlardır. Hastalıkların toplumda meydana getirdiği çöküntü ve yıkımları önlemek, tedavi yolu ile bunları aşmak düşüncesindeydiler. Öyle ki, o günlerde bulaşıcı ve salgın hastalıklardan kurtulmak yolunda verilecek savaş, düşmandan kurtulmak için verilecek savaş kadar önemliydi.

Osmanlı döneminde, sağlık işlerine modern anlamdaki önemli adım II. Mahmut'un 14 Mart 1827'de kurduğu Tıphane-i Âmiye ile atılmıştı¹. 1908 yılları geldiğinde eğitim-öğretimde yeniliklere gidilmesi bu doğrultuyu da etkilemişti. Özellikle eğitim tarihinde unutulmaz izler bırakan Emrullah Efendi'nin 1911'de ki üniversite düzenlemelerinde, tıpa ağırlık verilmiş ve ileride eczacılıkla dişhekimliği de bu kap-

(*) G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi.

(1) Enver Z. Karal : Osmanlı Tarihi, C. 5, Ankara, 1961, s. 160-161.

samda yer alacaktır. 1910'lu yıllar, ekonomik çöküntü ile ağır savaş yılları olduğundan bulaşıcı ve salgın hastalıklar olabildiğince yaygındı. Ülke çok feci kolera vb. salgın hastalıkları yaşamıştır. Ordu-sivil büyük kayıplar verilmiştir. O günlerde Gülhane Tıp Okulunun başında bulunan Dr. Wieting; «Düşman hiç bir zaman bulaşıcı ve salgın hastalıklar kadar yıpratıcı olmuyordu» şeklinde anlatıyor².

1. Dünya savaşında da aynı şeyler yaşanmıştır. Kayıplar dünya kamuoyunda büyük yankılar uyandırmıştı. O nedenle İngiltere, Hollanda Kızılhaçları ile Mısır Kızılay'ı bile ekipler göndermişti. Devlet tüm bunlara büyük bir acizlik içinde seyirci kalmaktaydı. Osmanlı dönemi boyunca, sağlık hizmetlerinin İçişleri Bakanlığı'na bağlı bir genel müdürlük şeklinde olduğunu söylersek, bu doğrultuda nerede olduğunu belirtmiş oluruz.

İşte 1920'li yıllara gelindiğinde ülkenin durumu budur. Ülkede doktor sayısı az, hastane sayısı sınırlı ve gereken parasal olanaklar yoktur. 1920'da yalnızca Anadolu'da 3 milyon trahomlu vardır. Genel nüfusun % 50'si sırtmalıdır. Ülke harap haldedir. 1920'de Anadolu bu şekilde ve her şeyin olumsuz olduğu bir düzeyde devr alınmıştır.

2 Mayıs 1920'de kurulan ilk kabinede S.S.Y. Bakanlığı yer almış ve Dr. Adnan Adıvar bir sağlık memuru ile görevine başlamıştı. Yeni Bakanlık hizmete geçtiğinde elde herhangi bir kayıt ve bilgi yoktu. Çeşitli yörelerden telgrafla hekimlerin isimleri alınarak kayıt edilmişti.

Adnan Bey'in bakanlığı döneminde sağlık işleri koruma ve kurtarma (tedavi) olmak üzere iki bölüm halinde ele alınmıştı.³ İlk uygulamalar arasında kuduz tedavi müessesesi, aşıhane, bakterioloji vb. kurulması olmuştu. Ayrıca Burgaz adasında veremliler için bir sanatoryum açılmış, kuduzla mücadele edilmiş ve çiçek aşısı Antalya yolu ile İtalya'dan sağlanmıştı.⁴

10 Mart 1921'de Adnan Bey Bakanlıktan ayrılmış ve yerine Dr. Refik Saydam Bakan olmuştur. Atatürk'le birlikte Samsun'a çıkmış olan

(2) Orhan Özkan : «Atatürk Döneminde Sağlık Politikası», Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi. SBF yayını, Ankara, 1982, s. 192-194; Suheyli Ünver : «Tıp Fakültelerinin Meşrutiyet Yıllarına Dair», Belleten, 23. sayı (1959), s. 302-305.

(3) Afet İnan : Medeni Bilgiler, Ankara, 1969, s. 328 vd.

(4) Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, S.S.Y.B. yayını, Ankara, 1973, s. 32; Orhan Özkan : «Sağlık Politikası», s. 194.

Refik Saydam (ki Atatürk'ü orada sıtmadan tedavi eder.) tüm Kurtuluş Savaşı boyunca O'nun yanında olmakla birlikte, asıl mücadeleyi ise sağlık alanında vermiştir. 15 yıla yakın sürdürdüğü görevi ile, Cumhuriyet dönemi sağlık politikasına damgasını vurmuştur.

İlk uygulamaları arasında 1921'deki frengiye karşı, evlenirken muayene olma zorunluluğunun getirilmesi görülür. Bunun tartışılmasının ardından Eylül 1922'de kızların Tıp Fakültesine alınması kararı ile kadının hekimliğine doğru ilk adım atılır. Ancak bu gibi uygulamalara gidilirken Meclis'te düşünce ayrılıkları vardır. O nedenle Cumhuriyet dönemi sağlık politikasının çizilmesi, Atatürk'ün çevresindeki inançlı ve kararlı bir kadronun eliyle olacaktır. Sağlık alanındaki zorluklar aşılırken hükümetlerin ve kuruluşların itici bir rol oynamaları esası benimsenmiştir. Halka, kalkınma sürecinde sağlığın ve sağlıklı olmanın gerekliliği anlatılmıştır. Bu, eğitim seferberliği ile birlikte ve yan yana sürdürülmüştür. Ama ne varki tüm bunlar hiçte kolay olmuyordu. İç ve dış engeller vardı. Para ve gerekli teknoloji yoktu.

Lozan'da sağlık alanı ile ilgili kapitüler kayıtların tasfiye edilmesi de önemli bir gelişme olmuştu. Ancak Batı teknolojisine muhtaçlık sürüyordu. Ülkede ki eleman sayısı, 554 hekim, 69 eczacı, 560 sağlık memuru, 136 ebe, 4 hemşire vb. şeklinde idi. Yine 1923'te, 137 milyonluk bütçeden S.S.Y.B.'na 3 milyon ayrılabilmişti.⁵ Borçlar, göçmenler ekonomik sorunları olumsuz yönde etkiliyordu.

İşte Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında şartlar böyledir. Sağlık sorunlarının boyutları oldukça geniştir. Bu şartlar altında savaş dönemi yöntemleri uygulanması zorunlu olmuştu. Bu yola gidilirken özel ekipler oluşturulmuştu. Bu ekipler ve hekimlerin dengeli dağılımını sağlamak için düşünülen önlemleri 1 Mart 1923'te Atatürk; «Okulu bitirecek doktorlarımıza mecburi hizmet yüklemek ve fazla doktor yetiştirilmesi yoluna gitmek...» gibi açıklıyordu. Arkasından 1923'te 369 sayılı hekimlere mecburi hizmet getiren yasa çıkarıldı. Bu sayede bir çok ilçeye hükümet tabibi gönderilebildi. Bu tabipler, bulaşıcı hastalıklarla, genel sağlık hizmetlerinden sorumlu oluyor ve ecza dolabı da açabiliyorlardı.

---

(5) Orhan Özkan : a.g.m., s. 197.

Bakan Refik Saydam, eleman yetiştirebilmek ve tıp öğrenimini özendirmek için yatılı Tıp Öğrenci Yurdunu açtı. 1925'te kendi el yazısı ile hazırladığı Bakanlık çalışma programının ana hatları şöyle idi :

- 1 — Devlet sağlık teşkilâtını kurmak,
- 2 — Çok sayıda hekim, sağlık memuru, ebe ve hemşire yetiştirmek,
- 3 — Numune hastaneleri ile doğum ve çocuk bakım evleri açmak,
- 4 — Verem sanatoryumu açmak,
- 5 — Sıtma, frengi, kuduz, trahom vb. hastalıklarla mücadele etmek,
- 6 — Sağlık Sosyal Yardım örgütünü köylere kadar götürmek,
- 7 — Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıhha Okulunu kurmak.

Günümüzdeki sosyalleşmenin temelini oluşturan bu programı Refik Saydam, büyük bir özveri ile uygulama alanına koymayı başardı. Geçmişteki olumsuz örnekler biliniyor ve onlar deneyim olarak kullanılıyordu.

Önce salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele edildi. Tarihi çok eskilere (Hitit, Frig, Lidya gibi uygarlıkların sönmesinde rol oynadığı bilinir) giden sıtmanın varlığı her yerde görülmekteydi. O yıllarda verilen rakamlarda Samsun bölgesinde % 70, Ordu'da % 50, Antalya'da % 70 ve Kurtuluş Savaşındaki askerlerimiz arasında % 40 sıtmalı gösterilmiştir. Bu durumlar karşısında konu ulusal bir dava olarak ele alınmıştır. 1926'da hekimlerin 3 ay sıtma enstitülerinde staj yapması ile sıtma savaş yasa ve önlemleri bu doğrultudaki çalışmalara hız kazandırmıştır. Böylece 1926'da başlatılan mücadelelerle büyük başarılar sağlanacak ve 1940'da sıtma oranı % 11'e düşürülecektir.

Cumhuriyet dönemi sağlık kadrosu, bunun yanında frengi, verem vb. hastalıklarla da yoğun bir biçimde mücadele etmiştir. Bu doğrultudaki bilinçli ve bilimsel çalışmalarla önemli gelişmeler sağlandı. Göçmenlerle ilgilenildi. Eğitim, çevre sağlığı, dengeli beslenme ile yaşantısı düzenli bir toplum oluşturmak benimsenmiştir. Sağlıklı bir toplumun yaratılması için, koruyucu sağlık hizmetleri temel politika

yapılmıştı. Bununla sağlıklı insana hizmet götürmeye ve onu korumaya yönelinmişti.

Tüm bu uygulamalar için 1920 - 38 yılları arasında 49 yasa, 2 kararname, 12 tüzük ve 21 yönetmelik yürürlüğe konulmuştur.⁶ Özellikle 1930 yılına kadar yapılan düzenleme ve uygulamalar, çağdaş adımlara da uygun bir ortam hazırlamaya başlamıştı. Eğitim ağırlıklı gelişimler, sağlık hizmetlerinin önemli yardımcılarından. 1930 yılının 1580 sayılı Belediye Yasası ile 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha yasaları o günlerin önemli düzenlemeleridirler. Belediyeler yasasında, çağdaş şehirciliğin gereği olan tüm hizmetler, Hıfzıssıhha yasasında ise, halk sağlığını korumak için gerekli önlemler yer almıştı. Şehircilik yalnızca imar değil, kültürel ve toplumsal yanları da içerir hale getirilmişti.

Önemli hastalıklar için seri ihbar esası uygulanmıştır. Ülkemiz şartları nedeni ile uluslararası bildirim zorunlu hastalıklar geniş tutulmuştur. Bunlarla mücadele yolları ile koruyucu sağlık hizmeti gören tüm kuruluşlarca yürütülen hizmetler, planlı ve sağlıklı bir yapıya kavuşturulmuştur. Ancak o dönemlerde ülkede yeterince laboratuvar olmadığından, ihbarlar klinik bulgularla yapılmakta ve öte yandan da ulaşım zorlukları olumsuzluklar yaratmaktaydı.

Atatürk döneminde izlenen sağlık politikasında, çocuk ve gençliğin sağlığına büyük önem verildiğini görmekteyiz. Geleceğin emanet edileceği Türk gençliğinin sağlıklı yetişmesi ana programlardan biri olarak ele alındı. Çünkü geçmiş, yıllar süren savaş ve hastalıklarla bir nesil değil, nesilleri götüren kötü örneklerle dolu idi. O nedenle gelecek için sağlıklı kuşaklara ihtiyaç vardı. Öncelikle Kurtuluş Savaşında öksüz kalan çocuklar için 30 Haziran 1921'de Çocuk Esirgeme Kurumu kurulmuştur.

Hıfzıssıhha Kanununun 151 - 172. maddelerinde çocuk ve gençliğin korunmasına büyük önem verilirken, nüfusun çok az oluşu nedeni ile o günkü koşullarda doğum özendirilmekte, doğum öncesi ve sonrası tüm tedavinin ücretsiz yapılması öngörülmekte idi. Tüm çocukların bakımı devlet denetimine alınmıştı.

Atatürk dönemi sağlık politikasında ayrıntılara inildikçe gerçekçi ve o günlere göre oldukça yeni uygulamalar görülür. Bunlar arasında işçilerin sağlığının korunması da vardır. İşçilerin çalışma süresi, yaşı,

(6) Orhan Özkan : a.g.m., s. 200.

işyeri güvenlikleri vb. ile 500'den çok işçi çalıştırılması halinde hastane yaptırma zorunluluğu öncelikle göze çarpar. Tüm bunlar ileriye dönüklüğü gösteren güzel örnekler olmaktadır.

Yine Cumhuriyetin ilk yıllarının önemli bir olayı da 1 Eylül 1925'te Ankara'da toplanan I. Millî Türk Tıp Kongresi'dir. Bu olay bizde ilk olduğu gibi, izlenen sağlık politikasının gerçekçiliğini gösterir bir diğer örnektir. Bu kongrede, sağlık sorunları tümüyle gündeme getirilip tartışılmakla birlikte, sıtma sorunu büyük ağırlıklıdır. Kongre başkanı Refik Saydam, yurdun çeşitli yörelerinden gelen hekimlere; amaçlarının, çalışma yollarının ve izlenecek politikalarla bilimsel gelişmelerin burada tartışılacağını belirtiyordu. Alınacak olan kararların bir tıp sözleşmesi gibi olması ile Türk hekimlerinin toplumsal yaşantı içinde meslekî çabalarının yanında çağdaş görüşlerin yansıtıcısı olmalarını da istiyordu.⁷

Sağlık konu ve sorunlarını inceliyen bu kongre çok yararlı olmuş ve Bakanlığın çalışmalarına da ışık tutmuştur. Önemli bilimsel tartışmalar yapılmış ve tebliğler verilmiştir. Ayrıca iki yılda bir Ankara, İstanbul ve İzmir'de olmak üzere toplantılar gelenek haline getirilmiştir. Sağlık alanında böylece başlatılan bilimsel çalışmalar kongre, konferans ve seminerlerle hızla sürdürülecektir. Eğitim ve sağlık sorunları bir seferberlikle ve yan yana sürdürülmüştür. Her ikisinde alınan yol gerçekten çok şaşırtıcı olmuştur. Ayrıca çağdaş toplum olma, öncelikle bu iki yoldaki ilerlemelerle gerçekleşecektir denilebilir.

Atatürk dönemi sağlık politikası, büyük ağırlıklı olarak Refik Saydam eliyle uygulama alanına konulurken, gelişme sürecinde, Hıfzıssıhha Okulu'nun açılmasının da önemli yeri vardır. Bugün bir çok hizmetlerinden yararlandığımız Hıfzıssıhha Enstitüsü (27 Mayıs 1928) ile Hıfzıssıhha Okulu'nun (2 Kasım 1936) açılması o günlerin oldukça ileri düzeyde adımları idi.⁸

Cumhuriyet döneminin önemli adımlarından biri de, numune hastahanelerinin açılmasıdır. Öyleki, 1923'te 3 devlet hastanesi varken, 1925'te 17, 1930'da 36, 1935'te 43'e yükseldiği gibi ilçelere de inilerek genişletilmiştir. Aslında hastane açılması çok sayıda olarak plânlanıyordu, ancak parasal sorunlar ve eleman yokluğu bunu olumsuz yönde

(7) S.S.Y.B. yayını, «Refik Saydam», Ankara, 1982, s. 50 vd.

(8) S.S.Y.B. yayını, 50 yıl, s. 265.

etkiliyordu. Yapımı ilk plânlanan binalar arasında S.S.Y. Bakanlığı olmuştu. Öyleki, 1922'lerde basında sık sık Bakanlık binasının inşaatı veriliyordu. Çünkü halk, bu binadan ve S.S.Y. Bakanlığı'ndan pek çok şeyin beklentisi içinde idi.

Atatürk dönemi sağlık politikası konu edilirken, bir güzel örnek olarak kırsal kesim sağlık örgütlenmesinden söz etmek gerekir. Atatürk, 1922'de sahibi tarafından kendisine hediye edilen Etimesgut Çiftliğinde, 19 köyün bağlandığı bir bucak merkezi oluşturmuştu. Bu merkezde, bir yatılı okul, dispanser, modern hamam vb. açılmıştı. Sağlık hizmetleri kapsamında; hasta muayenesi, yoksul hastalara parasız ilâç verilmesi, bulaşıcı hastalıklarla savaş, aşılama, okul sağlığı, çevre sağlığı vb. vardı. Atatürk, ayrıca bu hizmetlerin tüm köylere götürülmesi politikasının devamını istemişti. 1930'da tam olarak oluşan bu uygulama ile kırsal alan sağlık hizmetlerinin ilkeleri belirlenmiş ve bugünkü sosyalleşmeye örnek teşkil edecek adımlar atılmıştı.⁹

1930'lu yıllar, dünya ekonomik bunalımı ile bizde devletçi uygulamalara gidildiği yıllar olmakta ve bu tip uygulamalar da aynı kapsam içinde yer almaktaydı. Bunu, o dönemde uygulanan sağlık politikasının bir parçası olarak görmekte, koruyucu ve tedavi edici hizmetleri devletin üslenmesi (Devlet hastaneleri yolu ile) yanında köye kadar da götürülmesi biçiminde değerlendirmek gerekir.

Böylece ayrıntılara inmeden ana hatları ile çizmeye çalıştığımız 1920 - 38 dönemindeki sağlık uygulamalarında, sağlığın korunması, sağlık düzeyinin yükseltilmesi için halk, sağlık konularında eğitiliyor ve yönlendiriliyordu. Sağlık sorunlarının en kolay, en çabuk ve en ekonomik bir biçimde çözümlenmesi sağlanmaya çalışılıyordu.

SONUÇ

Tüm bunlardan sonra, Atatürk dönemi sağlık politikasının kısa bir değerlendirmesini yapacak olursak; ortaya konulan uygulamalarla sonuçlarının çok başarılı ve çağdaş toplum sağlığı anlayışına uygun olduğunu görürüz. Atatürk'te; «Cumhuriyet fikren, ilmen, bedenen kuvvetli ve yüksek seviyeli muhafızlar ister» derken bu çok yönlü sağlık anlayışını yansıtmaya çalışmıştır.

(9) Orhan Özkan : a.g.m., s. 202-203.

Atatürk, dönemin sağlık politikasını yönlendirirken, tüm ilkeleri gibi, bu doğrultunun da başarı ve devamlılığını halkın benimsemesi ile desteklemesinde görmüştür. Belirlenen hedefe ulaşabilmek için eğitim ağırlıklı olunmakla birlikte, ülkenin sosyo-ekonomik, kültürel ve sağlık sektörlerini uyumlu bir şekilde işletmiştir.

Cumhuriyet döneminin sağlık politikası, kuşkusuz yalnızca Atatürk'ün eliyle çizilmiş değildir. O'nun yönlendirmesi ile başta 15 yıla yakın bakan olarak Refik Saydam olmak üzere bir kadronun ürünüdür. Bilinen tarihsel olaylar Atatürk'ü yaratırken, öte yandan da bu dönemin sağlık politikasını ve uygulayan kadrolarını hazırlamıştı. Bu kadrolar da büyük zorluklara karşın çağdaş bir devlet için, iyi bir sağlık politikasını temel ilke yapıp uygulamışlardır.

1. ve 2. Beş Yıllık Kalkınma Programlarında sağlık sorunlarına önemli yer verilmiştir. Nüfusun artırılması yolları aranmıştır. Bu yolda Batı ağırlıklı bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Öncelikle bulaşıcı ve salgın hastalıklarla savaşılırken bir seferberlik durumunda çalışılmıştır. Yol, motorlu araç vb. zorluklarla öteki yetersizliklere rağmen pek çok şey yapılmıştır.

Yine bu dönemde uygulanan politikalarda izlenen görüş, Türk halkının olduğu kadar, insanlığın mutluluğu ilkesine de dönük olmuştur. Atatürk'ün bu doğrultudaki görüşü, yıllar sonra Unesco tarafından hatırlanmış ve aldığı tarihi kararı ile (27 Kasım 1978) O'nun bu görüşünün her yönü ile ortaya konulması benimsenmiştir.

Böylece Atatürk döneminde büyük boyutlu sorunlara rağmen önemli başarılar sağlanmıştır. Ekonomik ve toplumsal kalkınma ile sağlık arasındaki etkileşim sağlanmış ve başlatılan atılımla bundan sonraki döneme iyi bir düzey devredilmiştir. Öyle ki Atatürk; «Beni Türk hekimlerine emanet ediniz» sözüyle ulaşılan düzeyi en iyi şekilde anlatmıştır.

Ö Z E T

Cumhuriyet döneminde ülkenin kalkınması büyük ölçüde sağlık alanındaki başarıda görülmüştür. Çok kötü bir ortamdan devr alınan sağlık sorunları aşılrken, eğitim ağırlıklı olunmakla birlikte öteki sek-

Muhittin GÜL

törlerle de uyumlu olarak çalışılmıştır. Çağdaş toplum anlayışından hareket edilerek, öncelikle salgın ve bulaşıcı hastalıklarla savaşılmıştır.

Dönemin sağlık politikasını çizen Atatürk ve kadrosu, bilimsellikten yana olarak, sorunların en çabuk ve en ekonomik bir biçimde aşılmasını plânlamışlardır. Kalkınma programlarında da yer alan sağlık hizmetlerinin ülke genelinde köylere kadar yaygınlaştırılması esası benimsenmiştir. Sağlık sorunları ile uygulamalar ve sonuçlarına bakıldığında, dönemin büyük başarılarla dolu olduğu görülür.

SUMMARY

THE HEATH POLTCY DURING ATATÜRK'S PERIOD

It has been observed that the developement of the country was highly related with the success in the health area. With the stress on education, new theories had been applied in the other sections while the health problems, which were at a very bad conditian, were being overcome. Taking the understanding of the society of the age as the starting point, there was a great deal in fighting against the contagious and epidemic deseases.

Atatürk and his colleagues, who had stated the health policy of that period, had planned to solve the problems in a very short time and in economical ways and in the light of scientific researches. It has been accepted that all the health services that had taken place in the development programmes had to spread to every village in Turkey. And also it has been observed that the applications and their results about health problems had led a great success in that period.

ATATÜRK DÖNEMİ SAĞLIK

K A Y N A K L A R

- 1 — İnan, Afet : Medeni Bilgiler, Ankara, 1969.
- 2 — Karal, E. Ziya : Osmanlı Tarihi, C. 5, Ankara, 1961.
- 3 — Özkan, Orhan : «Atatürk Döneminde Sağlık Politikası», Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, SBF yayını, Ankara, 1982, S. 191-205.
- 4 — Ünver, Suheyli : «Tıp Fakültelerinin Meşrutiyet Yıllarına Dair», Belleten, 23. sayı, (1959), S. 287-306.
- 5 — «Refik Saydam», S.S.Y.B. yayını, Ankara, 1982.
- 6 — Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, S.S.Y.B. yayını, Ankara, 1973.